

ESKİ UYGURCA SAYI SİSTEMİNDE TAKI VE ARTOKI SÖZLERİ ÜZERİNE

Hacer TOKYÜREK*

Özet: Köktürk ve Uygur dönemi birleşik sayı sisteminde kullanılan ilave sözler, dilin kendi bünyesinde olabileceği gibi yabancı dillerin özellikle de Toharcanın etkisinden de kaynaklanabilir. Köktürk yazıtları birleşik sayı sisteminde kullanılan, fakat Yenisey mezar taşlarında kullanılmayan yine Uygurcanın erken dönem Mani ve Buddha metinlerinde sınırlı sayıda kullanılan ve yine Uygurcanın erken dönem metni olan Maitreyasimit metninde yaygın kullanılan birleşik sayılardaki ilave sözler, yabancı etkiyi özellikle de Tohar etkisini düşündürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Birleşik Sayı, Köktürkçe, Eski Uygurca, artokı, takı.

takı and artokı on Words in the Old Uyghur Number System

Abstract: Additional words used in number of compound systems in Köktürk and Uyghur period can be as caused by the origin of language, effect of foreign languages especially Tocharian language. Köktürk inscriptions used in number of compound systems, but the Yenisei tombstones not used, again early period Manichean and Buddhist texts of Uyghur limited number of used and Uyghur early period text that Maitreyasimit text used widely additional words in the number of compound systems suggests of foreign effect, especially Tocharian Language effect.

Key Words: Number of Compound, Köktürk, Old Uyghur, artokı, takı.

0. Giriş

Bir dilin varlığından söz edebilmek için o dilin sayı sisteminin olup olmadığına bakılmalıdır. Sayılar dil içerisinde belirli oranda olsalar da toplumların hayatında önemli bir rol oynarlar ve her toplumun kendini ifade edebildiği bir sayı sistemi vardır. Örneğin Avustralya'daki Aranda kabilesinin üyeleri yalnızca iki sayı bilmektedirler. 'Bir' için *ninta*, 'iki' için *tara*. 'Üç' için *tara-mi-ninta* 'iki ve bir', 'dört' için ise *tara-mi-tara* 'iki ve iki' (İflah 1996: 35). Sayılar dil içerisinde basit, türemiş ve birleşik sözlerin meydana getirdiği bir sistemdir. Basit sayılar dilde ilkel olarak ifade edilirken türemiş ve birleşik sayılar ise daha yeni olanlar şeklinde açıklanır ve ilkel olanların kökeni çok bulanık, daha yeni olanların kökeni ise şeffaf ya da daha az bulanıktır (Bacanlı 2012: 76). Genel olarak günümüz Türk sayı

---

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi.

sistemindeki¹ *yirmi altı* ‘20+6=26’, *üç yüz kırk beş* ‘3x100+40+4=345’ örneklerinde görüldüğü üzere birleşik sayıların kökeni oldukça açıktır ve bu birleşik sayıları oluşturan sayılar arasında, dilde kelimelerle gösterilmeyen bir toplama ve çarpma işlemi bulunmaktadır. Türkçenin tarihî dönemlerindeki birleşik sayı sisteminde ise sayılar arasında ilave sözcükler kullanılabilir. (Daşdemir 2013: 319).

Günümüz Türkçesinin birleşik sayı sistemi aşağıdaki şekildedir (Daşdemir 2013: 319).

0		0		0		0
1		1		1		1
2		2		2		2
3		3		3		3
4		4		4		4
5		5		5		5
6		6		6		6
7		7		7		7
8		8		8		8
9		9		9		9
	100		x		10	1
→	x	→	+	→	x	→

Bu durum Türkçenin yanı sıra pek çok dünya dilinde de aynıdır.

Türkçe	: sekiz yüz altmış altı	→8 x 100 + 6 x 10 + 6 x 1 =
	800 + 60 + 6	
İngilizce	: eight hundred sixty six	→8x 100 + 6 x 10 + 6 x 1 =
	800 + 60 + 6	

Eski Türkçedeki birleşik sayı sistemi incelendiğinde ise Köktürkçede *yēti yēgirmi* ‘17’ (KT D 11), *bir kırk* ‘31’ (KT K 1) ve *kırk artokı yēti* ‘37’ (KT D 15) (Ölmez 2012: 81, 86) örneklerinde görüldüğü üzere iki farklı birleşik sayı sistemi vardır. Eski Uygurca birleşik sayı sistemi ise *bir elig* ‘41’ (Kaya 1994: 133₁₇), *iki yētmiş* ‘62’ (Hazai-Zieme 1971: D₁₅₈), *otuz iki* ‘32’ (Zieme-Kara 1978: 371-372), *bēş yüz artokı ēki otuzunç* ‘522.’ (Le Coq 1912: 12₁₅₋₁₆) ve *sekiz yüz altı örki*² ‘896’ (Erdal 2004: 221) gibi örneklerde görüldüğü üzere dört şekildedir.

Eski Türkçede özellikle de Eski Uygurcada dört farklı birleşik sayı sisteminin bulunması dilin zenginliği olarak görülebilmesiyle birlikte bu sayı sistemlerinin yabancı dillerin etkisinden kaynaklanabileceği de düşünülebilir. Bu bağlamda Türk sayı sistemiyle ilgili pek çok önemli çalışma yapılmış ve bu sayı sistemleriyle ilgili yapılan çalışmaların önemli bir kısmını da Eski Türkçe dönemi oluşturmuştur. Buna rağmen konuyla ilgili ne yazık ki kesin ve net yargılara varabilmek hâlâ mümkün olamamıştır. Bu makalede ise Eski Uygurcadaki *artokı* ve *takı* sözleriyle

¹ Türk sayı sisteminde bu açıklamanın dışında da kullanımlar vardır ki bu ilerleyen sayfalarda açıklanacaktır.

² *örki* sözünün kullanımı hakkında geniş bilgi için bk. Ehlers, Gerhard (1983). *Notabilia zur alttürkischen Oberstufenzählung*. In: UAJb, N.F.3, 81-87.

oluşturulmuş birleşik sayı sisteminin kullanımı ele alınacak ve bu kullanım hakkında açıklama yapılmaya çalışılacaktır.

1. Sayı Sistemlerinde İlave Sözcükler 'artı, fazlası'

Köktürk, Uygur, Harezmi, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde Türk sayı sisteminde *artokı, takı/dahı, vü/ve* gibi sözcükler kullanılmaktadır. Özellikle Köktürk ve Uygur döneminde *artokı* sözcüğü daha yaygın kullanılırken *takı* sözcüğü Uygur döneminde tek bir örnekte tespit edilebilmiştir. Yine Harezmi Türkçesi metinlerinde *yüz takı on* '110', *miş takı altı yüz* '1600' (Toparlı 1992: 26), *yüz takı toksan altı* '196' (Toparlı 1988: 43) örneklerinde görüldüğü üzere *takı* sözcüğü kullanılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde ise *yüz biñ dahı yigirmi biñ* '120.000', *yüz biñ vü yigirmi dört biñ* '124000' (Kaymaz 1991: 11) gibi örneklerde *dahı, vü* sözcükleri bulunur. Çağatay Türkçesinde de *üç yüz ve tokuz* '309', *kırk ve yeti* '47' (Eckmann 2003: 80) örneklerindeki gibi *ve* ilave sözcüğü kullanılır. Görüldüğü üzere Türkçenin tarihî metinlerinde yer alan ilave sözcükler, Karahanlı Türkçesinde kırılmaya uğramakta, sonra Harezmi, Çağatay Türkçesi metinlerinde ve Eski Anadolu Türkçesi geç dönem metinlerinde tekrar ortaya çıkmaktadır. Bu durum aslında oldukça dikkat çekicidir. Çünkü Türkçenin her hangi bir kuralının süreklilik arz etmesi beklenir. Dolayısıyla Karahanlı Türkçesi metinlerinde ilave sözcüklerin yer almaması bazı soruları da beraberinde getirir: 1. Sayı sistemindeki ilave sözcükler Türkçe bir kural mıdır? 2. Bu ilave sözcükler yabancı dillerden Türkçeye girmiş olabilir mi? 3. Karahanlı Türkçesi metinleri sayı sistemiyle ilgili bilgi edinmemizde yeterli değil midir? 4. İlave sözcüklerin kullanımı lehçe farklılıklarından mı kaynaklanmaktadır? 5. Karahanlı Türkçesi döneminde ilave sözcüklerin kullanılmaması birleşik sayıların sistemleştiğinin bir göstergesi midir? Burada konuyla ilgili olarak Ağca, sayı sistemindeki ilave sözcüklerin Köktürk ve Uygur dönemi ilk metinlerinde görüldüğünü fakat geç dönem Uygurca metinlerde kullanımdan düştüğünü dolayısıyla birleşik sayı sisteminin 11. yy.'dan itibaren sistemleştiğini kaydeder (Ağca 2006: 377). Böylece Karahanlı Türkçesi metinlerindeki birleşik sayı sisteminde ilave sözcüklerin kullanılmaması çok da yadırganacak bir durum olmasa gerektir. Ayrıca yukarıda da değinildiği üzere Karahanlı Türkçesinden daha geç bir dönemde varlık gösteren Harezmi, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesinde ilave sözcüklerin kullanılması önemli bir sorundur. Çünkü Uygurcanın geç dönem metinlerinden itibaren kullanılmayan birleşik sayı sistemindeki ilave sözcükler, bu üç dönemde tekrar ortaya çıkar. Bu Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesi metinlerinde görülen ilave sözcüklerin kullanımı Arapça ve Farsça etkisiyle açıklanabilir. Çünkü her iki dönemde de Arapça ve özellikle de Farsça önemli bir yer edinmektedir. Farsça *bīst ü yek* 'yirmi ve bir = 21', *hezār ü noh şed ü neved ü heft* 'bin ve dokuz yüz ve doksan ve yedi = 1997' ile Arapça *vāhidün ve işrün* 'bir ve yirmi = 21' (Daşdemir 2013: 320) gibi birleşik sayı sisteminde kullanılan ilave sözcükler, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesinde de varlık gösterir.

Yine Harezmi coğrafyası ve dönemi incelendiğinde bilinmektedir ki bu dönem tamamıyla karışık dilli eserlerin yazıldığı bir dönemdir. Oğuz, Kıpçak ve Karahanlı Türkçesinin karışımı olan Harezmi Türkçesi aynı zamanda eski Baktriya ülkesidir.

Dolayısıyla bu bölgede Baktriya etkisi görülebilir. ρ' *οδο αταο* '100 ve 8 = 108' (Gholami 2009: 49), *οιστο οτο σοφαρο* '20 ve 4 = 24', *ιωγο οδο υρισο* '1+30= 31' (Gholami 2009: 50) örneklerinde görüldüğü üzere Baktriya dilinde de birleşik sayılarda ilave söz kullanılmaktadır. Birleşik sayılardaki ilave sözlerin kullanımıyla ilgili olarak belki Eski bir İran dili olan Harezmcenin de etkisinden bahsedilebilirdi, ama *'δw'r* '12' (Emmerick 1992: 302), *hrδ(γ)s* '13', *cwrδys* '14' (Emmerick 1992: 303), *'xrδys* '16' (Emmerick 1992: 304) örneklerinde görüldüğü gibi Harezmcedeki birleşik sayılarda ilave sözler bulunmamaktadır. Bununla birlikte Harez m bölgesi Baktriya ülkesi olmakla birlikte eski bir Tohar ülkesidir ki bununla ilgili aşağıda bilgi verilecektir. Fakat burada Toharcanın etkisinden ziyade Farsçanın etkisini düşünmek daha doğru olacaktır. Dolayısıyla Karahanlı dönemi sonrası Türk sayı sistemindeki ilave sözlerin kullanımı konusunda Harez m Türkçesinin Toharca ve Baktrica ya da Farsça, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesinin de Arapça ve Farsça etkisinde kalmış olabileceği düşünülebilir. Fakat bütün bu söylenenlerin daha sağlam bir desteğe gereksinim duyduğunu ifade etmekte de fayda vardır.

Bu nedenle Eski Türkçe ve daha sonraki dönemlerdeki sayı sisteminde yer alan ilave sözlerin kullanımı ayrıntılı olarak incelenmeye ve açıklığa kavuşturulmaya muhtaçtır.

Genel olarak Türkçenin tarihî dönemleriyle ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde Türk sayı sistemi hakkında bilgiler edinilmektedir. Clauson (1959: 19-31), Gabain (2000: 74-76), Tekin (2003: 128-135), Erdal (2004: 220-227), Eraslan (2012:175-201) çalışmalarında Eski Türkçenin sayı sistemi hakkında bilgi vermişler, sayı sistemindeki ilave sözler ile ilgili örnekler göstermişler, fakat bu sayı sistemindeki ilave sözler ile ilgili açıklama yapma ihtiyacı duymamışlardır. Ercilasun, 'Askerlikte Onlu Sisteme Türklerin Katkıları' başlıklı yazısında birleşik sayı sisteminde her dilde olduğu gibi Türkçede de ilave sözlerin olduğunu belirtmiş, ama bu ilave sözlerle ilgili ayrıntılı bir açıklama yapmamıştır (2007: 73). Köktürk ve Uygur dönemindeki sayı sisteminde bulunan ilave sözler hakkında açıklama yapmak Türkçede özellikle de tarihî dönemlerde sayı sisteminin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Eski Türkçe devri olan Köktürk dönemi sayı sisteminde *artokı* sözü kullanılırken Uygur döneminde ise *artokı* ve *takı* sözleri yer almaktadır.

artokı sözü, Köktürk Kağanlık dönemi Köl Tëgin ve Bilge Kağan yazıtlarında kullanılırken Tunyukuk Yazıtında bulunmaz. Yazılış tarihleri tam olarak bilinmeyen ve birleşik sayı yönünden oldukça zengin olan Yenisey mezar taşlarında da bu *artokı* sözüyle oluşturulmuş sayı sistemi yer almaz. Köl Tëgin ve Bilge Kağan yazıtlarında özellikle de Bilge Kağan yazıtında oldukça fazla yer bulan *artokı* sözü otuz sayısından sonra dilde kullanılır. Bununla ilgili olarak *kırk artokı yëti* '47' (KT D 15) (Ölmez 2012: 82), *otuz artokı* üç '33' (BK D 34) (Ölmez 2012: 129), *bir tümen artokı yëti biη* '17000' (BK G 1) (Ölmez 2012: 131), *otuz artokı tokuz* '39' (BK G 2) (Ölmez 2012:131), *otuz atokı bir* '31' (BK G 9) (Ölmez 2012: 131), *ay artokı tört* '34' (BK GB) (Ölmez 2012: 132) örnekleri verilebilir.

Eski Uygurca sayı sistemindeki ilave sözler yaygın bir kullanıma sahip değildir. Bu durumu Ağca, ilave sözlerin özellikle klasik öncesi ya da erken tarihli metinlerde geçtiğini, bu metinlerin çoğunun da Manihaist karakter taşıdığını, 11. yy.'dan sonra yazılmış Uygur metinlerinde ilave sayı sisteminin bulunmadığını belirtir (Ağca 2007: 377). Dolayısıyla Uygurca sayı sistemindeki ilave sözlerin erken ya da geç dönem metinlerinin tespiti için kullanılması gerektiği savunulur. Fakat Uygur Kağanlık yazıtlarındaki sayı sisteminde ilave sözler bulunmaz. Bu durum, belki metinlerin ya da sayıların kullanım azlığına bağlanabilir. Uygur Mani metinlerinde ise yaygın bir kullanıma sahip olmayan *artoki* sözü, Huastuanift metninde *yüz artoki kırk tümen* '1400.000' (Asmussen 1965: 12) tek bir örnekle karşılaşılır. Yine Manichaica I-II-III metinlerinde de sadece bir örnek vardır: *bêş yüz artoki êki otuzunç* '522' (Le Coq 1912: 12₁₅₋₁₆). Dolayısıyla erken dönem Mani metinlerinde sayı gruplarındaki ilave sözler oldukça azdır. Böylece Ağca'nın vermiş olduğu bilgilerle bu konuda net bir sonuca ulaşılamayacağı söylenebilir.

Bu konuda Budist metinler de incelendiğinde birleşik sayı sistemindeki *artoki* ve *taki* ilave sözleri, yaygın bir kullanıma sahip değildir. Eski Uygurcada *taki* sözüyle oluşturulmuş birleşik sayıya tek bir örnekte rastlanmıştır: *üç yüz taki sekiz altmış* '358' (Rachmati-Eberhard 1937: 20₁₂₋₁₃).

Çinceden Türkçeye 10. yy.'da çevrilen Altun Yaruk Sutra'da *artoki* sözü sadece iki yerde geçer. *otuz artoki üç* '33' (Kaya 1994: 551₁₋₂), *tokuz on artoki tokuz* '99' (Kaya 1994: 579₁₆₋₁₇). Bu sayıların geçtiği yerlerin Çincesine bakıldığında ET. *otuz artoki üç* '33', Çin. 三十三 *sānshísān* '3x10+3=33' (Taisho Cilt 16, 665, 438b25), ET. *tokuz on artoki tokuz* '99', Çin. 九十九 *jiùshíjiǔ* '9x10+9=99' (Taisho Cilt 16, 665, 444c19) şeklindedir. Uygurca sayılar arasında 'artı, fazlası' anlamında *artoki* sözü yer alırken Çince sayılar arasında herhangi bir söz yoktur. Dolayısıyla Altun Yaruk Sutra'daki *artoki* sözünü Çinceye bağlamak zordur. Yine 10. yy.'da Çinceden çevrilen Xuanzang Biyografisinde de *on artoki yēti* '17' (Ölmez 1994: 1642) örneğinde görüldüğü üzere *artoki* sözü kullanılır ve Röhrborn bunu Çince 餘 *yú* 'artık, fazlalık' sözüne bağlar (Röhrborn 1977-1998: 211a). Fakat Xuanzang Biyografisi 6. metninin Çincesi incelendiğinde 餘 *yú* sözü birleşik sayılarda kullanılmamaktadır. Berliner Turfantexte metinleri tarandığı zaman da sayı gruplarında *artoki* ve *taki* sözleri bulunmamaktadır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde önemli bir yere sahip olan ve 13-14. yy. metinleri olan sivil dokümanlarda da pek çok sayı grubu bulunduğu halde bu sayı gruplarında *artoki* ya da *taki* sözleri yer almaz.

Bununla birlikte Budist metinler içerisinde önemli yere sahip olan ve Toharcadan 9-10. yy.'da tercüme edilen Maitreyasimit'te *artoki* sözü son derece yaygındır. Bununla ilgili olarak *altmış artoki dört* '64' (Shimin vd. 1988: 338₁₁₋₁₂), *otuz artoki yēti* '37' (Shimin vd. 1998: 41₂₁₋₂₂), *miñ altı yüz artoki tokuz on* '1690' (Shimin vd. 1998: 44₂₂₋₂₄), *iki miñ iki yüz artoki bêş kırk* '2235' (Shimin vd. 1998: 45₂₃₋₂₄), *iki miñ yēti yüz artoki sekiz on* '2780' (Shimin vd. 1998: 47₁₅₋₁₇), *üç miñ üç yüz artoki bêş otuz* '3325' (Shimin vd. 1998: 48₁₉₋₂₂), *üç miñ sekiz yüz artoki yētmis* '3870' (Shimin vd. 1998: 49₁₆₋₁₇), *altmış artoki bir* '61' (Tekin 1980: 116₃), *tokuz*

on artokı dört '94' (Tekin 1980: 196 v 18), *tört yüz tokuz on artokı bês* '495' (Tekin 1980: 8₁₅), *miş yüz artokı dört elig* '1144' (Tekin 1980: 81 v 6), *üç miş üç yüz artokı bês otuz* '3325' (Tekin 1980: 84v 19), *tokuz on artokı altı* '96' (Shimin-Klimkeit 1988: 321), *yegirmi artokı yeti* '27' (Shimin-Klimkeit 1988: 365), *sekiz on artokı sekiz* '88' (Shimin-Klimkeit 1988: 382-383), *tört yüz tokuz on artokı bês* '495' (Shihmin-Klimkeit 1988: 854-855), *otuz artokı törtünç* '34' (Shimin-Klimkeit 1988: 1350), *otuz artokı bir* '31' (Shimin-Klimkeit 1988: 1655-1656), *sekiz on artokı sekiz* '88' (Shimin-Klimkeit 1988: 2061) örnekleri verilebilir. Ayrıca Maitreyasimit metninde *sekiz tümen tört miş* '84000' (Tekin 1980: 3₁₅), *tört yüz tokuz on* '490' (Tekin 1980: 8₁₅) örneklerinde görüldüğü üzere *artokı* sözü kullanılmadan da birleşik sayılar oluşturulur. Görüldüğü üzere birleşik sayı sistemindeki *artokı* sözü, Maitreyasimit metninde oldukça yaygın bir kullanıma sahip olmakla birlikte bu kullanım tam bir kurala bağlı değildir.

Tarihî metinlerdeki sayı gruplarında bulunan ilave sözlerin kullanılması ya da kullanılmaması önemli bir sorundur. Yukarıda da söylendiği üzere aslında tüm toplumların sayı sistemi toplama ve çarpma üzerine kurulmuştur. Fakat Eski Türkçedeki bazı metinlerde yaygın ya da ender kullanılması ya da hiç kullanılmaması ilginç bir durum olsa gerektir. Çünkü özellikle Bilge Kağan ve Köl Tëgin yazıtında kullanılan *artokı* sözünün Tunyukuk'ta bulunmaması ya da birleşik sayı yönünden zengin olan Yenisey mezar taşlarında bu ilave sözlerin yer almaması ilginç değil midir? Erken dönem metinlerinde çok ender görülen fakat yine erken dönem metni olan Maitreyasimit'te yaygın olarak varlık gösteren *artokı* sözünün varlığı nasıl açıklanabilir? Elbette konuyla ilgili olarak daha pek çok soru yöneltilebilir. Bu yüzden öncelikle Türkçenin aynı dil ailesinden olan Altay dillerine bakmakta fayda vardır.

Hamnigan Moğolca sayı sistemi genellikle 11 *arban+nege/n*, 21 *korin+nege/n*, 200 *koir joo/n*, 300 *gurban joo/n* şeklinde kullanılırken teknik metinlerde, Çin sistemi etkisiyle birleşik sayılarda sıfırı göstermek amacıyla araya *bugeed* 've' sözü getirilir. Buna örnek olarak da 101 *nege joo bugeed nege/n*, 1001 *nege mingga bugeed bugeed nege/n* örnekleri verilebilir (Janhunen 2005: 91).

Dagur Moğolcasında da birleşik sayıların arasında sıfır değerini göstermek amacıyla *jau* sözü kullanılır: 111 (*nek+*)*jau xarben+nek*, 1986 (*nek +*) *myangg isen+jau nayin+jirgoo*, 202 *xoir+jau/y-aas xuluu/y-iny xoir* ya da *xoir+jau xoir* (Tsumagari 2005: 139).

Çok arkaik olabilecek bir sayı sistemine sahip olan Moghollar'da da iki sayı arasına *tah* sözü girer ve bunun için 21 *nikah tah nâ'emah* ~ *nika+ta+nâ'emah* 'bir ve yirmi', 101 *ârin tah nikah* 'yüz ve bir', 121 *ârin tah nikah tah nâ'emah* 'yüz ve bir ve yirmi' (Weiers 2005: 255) örnekleri verilebilir.

Japoncada da iki sayı arasına bazen *amari* sözü girebilmektedir. 32 *misotiamariFutatu*, *miso* '30', *amari* 'fazla', *Fatatu* '2' anlamındadır. Bu durum Eski Japon yazımlarında görülmezken Çin yazımlarında yer alır (Miller 1971: 243). Bununla birlikte Miller, *mari* sözünün birleşik sayılarda kullanılmasını arkaik bir sistem olduğunu belirtir ve Evenki dilinde de *heleke* 'artı, fazla' sözünün

kullanıldığını belirtir (1971: 243). Ayrıca Japoncada iki ayrı sayı sistemi vardır ki biri yerel diğeri ise Çince'den ödünç alınan sayı sistemidir. Çince'den Japoncaya geçen sayı sistemine göre 11 *jū-ichi*. 12 *jū-ni*. 13 *ju-san*. 14 *ju-shi*. örnekleri verilebilir (Chamberlain 2013: 19-20).

Tunguzcanın Orta ve Batı diyalektlerinde *mēn ojdūn əmən* '11', *mēn ojdūn dūər* '12' örneklerinde görüldüğü gibi *ojdūn* 'üstün, çok' sözü kullanılır. Yukarıda Orta diyalektlerinde de *dāngra ojdūn əmən* '11', *dāngra ojdūn ilon* '13' örneklerinde olduğu gibi *ojdūn* sözü bulunur (Pritsak 1955: 188).

Türkçenin lehçelerinden olan Çuvaşçada da yaygın olmasa da sayılar arasına ilave söz olan *te* 've' gelmektedir. *hūrih te pīr* 'kırk ve bir' = 41', *šitmīl te šiçī* 'yetmiş ve yedi = 77', *pin te ikī* 'bin ve iki = 1002' (Ersoy 2007: 1310-1311). Daşdemir, bu ilave sözün varlığının Rusçanın etkisi olabileceğini belirtir (2013: 328). Fakat yukarıda Mogholların sayı sistemindeki *tah/ta* 've' Çuvaşçada kullanılan *te*'ye benzerdir.

Yine Karaçay Malkarcada sayı sisteminde *cıyırma bla on* 'yirmi ile on = 30', *üç cıyırma bla on* 'üç yirmi ile on = 70', *tört cıyırma bla on* 'dört yirmi ile on = 90' (Daşdemir 2013: 328) örneklerinde olduğu gibi *bla* 'ile' sözü yer almaktadır. Fakat bu şekil bir ilave şekli Türkçenin eski dönemlerinden itibaren hiç görülmez.

Yakut Türkçesinde de Eski Türkçede kullanılan *urdugo* < *artoki* sözü, *on urdugo bir* '11', *unurdigiki* '12', *otut orduga bir* '31', *agıs uon orduga ikki* '82' örneklerinde kullanılır (Pritsak 1955:188).

Sarı Uygurlarda da sayı sisteminde ilave söz bulunur. Bu ilave söz, muhtemelen Çincenin etkisiyle kullanılan 'sıfır' anlamındaki *lin* (< Çin. 零 *ling*) sözüdür. *per yüz lin tokas* 'bir yüz bir de dokuz = 109' (Bozkurt 2002: 440).

Türkçenin Altay dilleri ile bağlantısı ve bugünkü modern lehçelerdeki durumundan sonra Eski Türkçe döneminde Türkçeye etki yapabileceği düşünülen dilleri de incelemek gerekir. Bu diller içerisinde en önemlilerinden biri Çince'dir.

Çinliler bütün ara sayılar için toplama ve çarpma işlemi yaparlar; ama bunun için ayrıca bir kelime kullanmazlar (Iflah 2003: 2).

五万三千七百八十一 wū x wan + sān x qiān + qī x bāi + jiu x shí + yī
5 x 10000 + 3 x 1000 + 7 x 100 + 8 x 10 + 1 = 53781

Böyle bir sayılama sistemi için sıfır (0) hiç gerekli değildir. Bununla birlikte bugünkü kullanım bir sayının anlatımında her hangi bir yorum hatasından kaçınmak için 10'un bir ya da birkaç kuvvetinin eksiz olduğu bir durumda, zorunlu olarak 零 *ling* sözünün (yani sıfır) bulunmasını ister. Ama bu Çin sayılamasının tarihinde geç ortaya çıkmış bir kullanımdır.

五百零四 wū x bāi + líng + sì
5 x 100 + 0 + 4 = 504 (Iflah 2003: 7)

Arkaik Çin sayılama ilkesinde kâhinlik yazıtlarında sayılar arasında 've' anlamında bir işaret görülür (Iflah 2003: 17).

Sanskritçe sayılama sistemi ise onlu sayı sistemine göre olmasına rağmen sayıların diziliş sırası Türkçeden oldukça farklıdır. Burada sayılama sistemi en küçük birimden başlayıp onun yükselen kuvvetlerinin sırasına göre devam etmektedir. Sanskritçede *co* ‘ve’ anlamında ilave bir söz bulunmaktadır.

nava + şaṣṭi sapta x sata **co** catur x sahasra
9 + 60   7 x 100   **ve** 4 x 1000 = 4769 (Iflah 1996: 92)

Soğcda *nw’ nw’t* ‘99’ (Gershevitch 1961: 197), *pančtas* ‘15’, *ḍw’ts*, *ḍwatas* ‘12’ (Gershevitch 1961: 199), *xwšrts* ‘16’ (Emmerick 1992: 304) örneklerinde görüldüğü üzere birleşik sayılar arasında ilave söz yoktur.

Son olarak Toharcanın A lehçesinde ‘artı, fazla’ anlamında *pi* ve *škam* kullanılır. Özellikle yüksek sayılarda *škam* ‘ve’ sözü yer alır ki Eski Uygurcadaki ilave sözcükler bu *škam* sözünün çevirisi olabilir. Bununla birlikte Toharcanın B lehçesinde ise ‘artı, ve’ anlamında herhangi bir kelime kullanılmaz. Toharcada kullanılan *pi* ilave sözü, on (10) sayısından itibaren varlık gösterir.

Toharca B	Toharca A
šak-še ‘11’	šak ša pi ‘11’
šak-wi ‘12’	šak we pi ‘12’
ikām še ‘21’	wiki šapi- ‘21’
ikām wi ‘22’	wiki wepi- ‘22’
ikām trai ‘23’	wiki täryäpi- ‘23’
ikām šwer ‘24’	
ikām piš ‘25’	wiki pāñpi- ‘25’ (Winter 1992: 114-117)

Toharca A’da kullanılan *pi* sadece birleşik sayıların sonunda değil aynı zamanda *šak-wepi* tmām ‘12 ve 10000’ yani 120000 (Winter 1992: 128) örneğinde olduğu gibi birleşik sayıların arasında da bulunur.

Toharca A *we-känt taryäk škam koris stwar-känt-tmām* = 2.304.000.000, A *ñu-känt wiki škam šapi* 900 20 + 1 = 921, A *we-känt täryäk škam koris* ‘2.300.000.000’ (Sieg-Siegling 1921: 229a/5) (Winter 1992: 124), A *we-känt taryäk škam koris stwar-känt-tmām* ‘2.304.000.000’ (Sieg-Siegling 1921: 229a/5) (Winter 1992: 118), *wiki škam šapi* ‘21’ (Sieg-Siegling 1921: 229a/6) (Winter 1992: 117), *ñu känt wiki škam ša pi* ‘921’ (Sieg-Siegling 1921: 229a/6), *šak-šapi-tmām okät-wälts* ‘118000’ (Sieg-Siegling 1921: 305a/8) (Winter 1992: 128) şeklinde ilave sözcükler olan *škam* ‘ve’ ile *pi* ‘ve’ sözcükleri kullanılmıştır. Fakat yine Toharcanın A lehçesinde *tri tmām pañ wälts* ‘35000’ (Sieg-Siegling 1921: 255a/4), *tmām we wälts* ‘12000’ (Sieg-Siegling 1921: 255a/6), *tmām šak wälts* ‘16000’ (Sieg-Siegling 1921: 255a/7), *stwar tmām pañ wälts* ‘45000’ (Sieg-Siegling 1921: 255b/3) (Winter 1992: 128) sayı gruplarında olduğu gibi ilave sözcükler kullanılmayabilir. Yukarıda belirtildiği üzere Maitreyasimit metnindeki birleşik sayılardaki ilave sözcüklerde de kural yoktu. Dolayısıyla sayı gruplarında ilave sözcüklerin kullanılması ya da kullanılmaması tam bir kural değildir. Bununla birlikte Toharcada ‘artı, fazla, ve’ anlamındaki sözcükler yaygındır.

Toharcadan Türkçeye çevrilen Maitreyasimit metninde *artoki* sözünün bolca kullanılması ve bunun bir kural olmaması tesadüf olmasa gerektir. Toharcada sayı sistemi içerisinde ilave sözün bulunması ve Maitreyasimit'te bu sözün yaygın olarak kullanılması Eski Uygurcada en azından Toharcadan Uygurcaya çevrilen metinlerde Toharca etkisini düşündürmektedir. Çünkü sayı sistemindeki ilave sözün Köktürk döneminde kullanılırken Yenisey mezar taşlarında kullanılmaması, yine Uygur Kağanlık yazıtlarında kullanılmazken Mani metinlerinde nadir olarak yer alması Türkçedeki sayı sisteminin sistemleştiğini ya da sistemleşmeye yakın olduğunu gösterir. Toharcadan çevrilmiş olan Maitreyasimit'te birleşik sayı sistemindeki ilave sözlerin Eski Anadolu, Harezmi ve Çağatay Türkçesinde Arapça ve Farsça etkisiyle ortaya çıktığı gibi Toharca etkisiyle tekrar ortaya çıkmış olabileceği düşünülebilir. *tümen* 'on bin' sayısının da Toharcadan ödünçlendiği (Clouston 1959: 24) düşünülürse bu durum çok da yadsınmamalıdır. Türkler ile Toharlar arasındaki münasebetin ne zaman başladığıyla ilgili pek çok görüş bulunmasına rağmen tarihî kaynaklardan 6. yy.'da Türkler ile Toharlar arasında bir münasebetin varlığı bilinmektedir (Aydemir 2009: 159-160). Tarım Havzasında olan Beşbalık, Koço, Karaşahr, Kuça gibi şehirler Toharların yerleşim yerleridir ve yarı göçebe olan Türklerle Toharlar arasında ilişkiler bulunmaktadır. II. Köktürk Kağanlığı döneminde ise bu Tarım Havzasındaki şehirler Kağanlığın dışında kalmış, fakat 8. yy.'dan sonra bu alan tekrar Uygur Devletinin sınırlarına girmiştir. 840 yılında Kırgızlardan kaçan Uygurlar Tarım Havzasındaki Tohar bölgesine gelmiş ve burada Uygur prenslikleri kurmuşlardır. Bu durum Moğol dönemine kadar devam etmiştir (Aydemir 2009: 160-162). Tarım Havzasında yaşayan Toharlar 11. yy.'ın ortalarından itibaren asimile olmaya başlamışlar ve Türkleşerek tarih sahnesinden silinmişlerdir (Aydemir 2009: 169-171). Toharların Türk kültürüne önemli katkıları olmuş, pek çok Budist terim Türkçeye Toharca aracılığıyla girmiştir. Bununla birlikte Toharcadan Uygurcaya 11. yy.'dan sonra çevrildiği düşünülen Daşakarmapathāvadānamālā hikâyesinde *artoki* sözü bulunmaz. Çünkü bu dönemde sayı sistemi tam olarak sistemleşmiş olabilir.

2. Sonuç

Köktürk ve Uygur dönemi sayı sistemlerinde yer alan ilave sözler, Bilge Kağan ve Köl Tegin yazıtlarında kullanılırken, Tunyukuk ve yazılış tarihleri tam olarak bilinmeyen, fakat birleşik sayı yönünden zengin olan Yenisey mezar taşlarında kullanılmaz. Yine muhtemelen sayıların kullanım azlığından dolayı Uygur Kağanlık yazıtlarında bulunmayan ilave sözler, Uygurcanın erken dönem Mani ve Buddha metinlerinde sınırlı sayıda kullanılırken Uygurcanın erken dönem metni olan ve Toharcadan Türkçeye çevrilen Maitreyasimit metninde ise daha yaygındır. Dolayısıyla buradan şöyle bir sonuç çıkarılabilir.

Yukarıda da söylendiği üzere birleşik sayıların oluşumunda toplama, çıkarma ve çarpma işlemi kullanılmaktadır ve bu bazen yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü itibarıyla ilave sözlerle karşılanmaktadır. Birleşik sayılardaki ilave sözler Türkçenin kendi yapısında var olup çok daha erken bir dönemde (8.-9.yy.) sistemleşmiş olabilir ve bu ilave sözler Maitreyasimit metninde de tıpkı Harezmi,

Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki yabancı dillerin etkisinden kaynaklandığı gibi Tohar etkisiyle tekrar ortaya çıkmış olabilir. Bu da Türkçenin daha sistemli ve daha eski bir dil olduğunu gösterir.

Bütün bu söylenenlerin dışında Eski Türkçedeki birleşik sayılardaki ilave sözlerin kullanımı tartışmaya muhtaçtır ve ne yazık ki konuyla ilgili net bir cevap verebilmek de şimdilik zordur.

KAYNAKÇA

- AĞCA, Ferruh (2006). *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*. Hacettepe Üniversitesi, Ankara (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ASMUSSEN, Jess P. (1965). *Huastvanift*, Studies in Maicheism. Copenhagen.
- AYDEMİR, Hakan (2009). “Bemerkungen zu den Tocharisch-Türkischen und Tocharisch-Uigurischen Beziehungen (türkisch twqry, sogdisch twyr’k, persisch t(u)gr(a)q)”. *Journal of Oriental and African Studies*. Volume 18, Athens-Greece: 159-181.
- BACANLI, Eyüp (2012). “Geçmişten Günümüze Türkçenin Sayıları ve Sayı Sistemi”, *Bilim ve Teknik*: 76-78.
- BOZKURT, Fuat (2002). *Türklerin Dili*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- CHAMBERLAIN, Basil Hall (2013). *A Simplified Grammar of The Japanese Language Languages Written Style*, Forgotten Books.
- CLAUSON, Sir Gerard (1959). “The Turkish Numerals”. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1/2: 19-31.
- DAMŞEMİR, Muharrem (2013). “Türkçede Miktar ve Sayı Sistemi”. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/13: 309-336.
- ECKMANN, Janos (2003). *Çağatayca El Kitabı*. (Çeviren: Günay KARAAĞAÇ), Ankara: Akçağ Yay.
- EHLERS, Gerhard (1983). “Notabilia zur alttürkischen Oberstufenzählung”. In: *UAJb*, N.F.3, 81-87.
- EMMERICK, Ronald (1992). ‘Iranian’. In: *Indo-European Numerals* (Ed. Jadranka GVOZDANOVIĆ), Walter de Gruyter. Berlin.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2007). “Askerlikte Onlu Sistemde Türklerin Katkıları”, *Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, Hazırlayan: Ekrem ARIKOĞLU, Ankara: Akçağ Yay.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston.
- ERSOY, Feyzi (2007). “Çuvaş Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*, Ed. Ahmet B. ERCİLASUN, Ankara: Akçağ Yay.
- GABAIN, A. von (2000): *Eski Türkçenin Grameri*, (Çeviren: Mehmet AKALIN). Ankara: TDK Yay.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (2010). “Türkçede Sayı Sisteminin Derin Yapısı; ‘Bir’ in ve ‘Sıfır’ in Alomorfı Olarak ‘Øn’”. *Türkçenin Derin Yapısı*. Haz. Cengiz ALYILMAZ-Osman MERT. Ankara.
- GENG Shimin, Hans-Joachim KLIMKEIT (1988). *Das Zusammentreffen Mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit*, Zusammenarbeit mit Kelmut Eimer und Jens Peter Laut hrsg., übersetzt und kommentiert. 1. Text, Übersetzung und Kommentear. 2. Faksimiles und Indices. Wiesbaden. (AF. 103.).

- GENG Shimin, Hans-Joachim KLIMKEIT, Jens Peter LAUT (1988). “Das Erscheinen des Bodhisattva, *Das 11. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit*”, **Altorientalische Forschungen** 15: 315- 366.
- GENG Shimin, Hans-Joachim KLIMKEIT, Jens Peter LAUT (1998). *Eine Buddhistische Apokalypse, Die Höllkapitel (20-25), und die Schlußkapitel (26-27) der Hami-Handschrift der alttürkischen Maitrisimit*, Unter Einbeziehung von Manuskriptteilen des Textes aus Säjim und Murtu, Abhandlungen Der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Westdeutscher Verlag.
- GERSHEVITCH, Ilya (1961). *A Grammar Of Manichean Sogdian*, Oxford.
- GHOLAMI, Saloumeh (2009). *Selected Features of Bactrian Grammar*, Dissertation zur Erlangung des philosophischen Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität Göttingen. Aus Teheran (Iran) Göttingen.
- HAZAI, Georg, Peter ZIEME (1971). *Fragmente der Uigurischen Version des ‘Jin’gangjing mit den Gāthās des Meister Fu*, Nebst einem Anhang von T. Inokucki, Berlin.
- IFRAH, Georges (1996). *Rakamların Evrensel Tarihi: Bir Gölgenin Peşinde*, C 1. (Çeviren: Kurtuluş DİNÇER). Ankara: Tübitak Yay.
- IFRAH, Georges (2003). *Rakamların Evrensel Tarihi: Uzak Doğudan Maya Ülkesine Bir, İki, Üç*, C. IV. (Çeviren: Kurtuluş DİNÇER). Ankara: Tübitak Yay.
- JANHUNEN, Juha (2005). “Khamnigan Mongol”. *The Mongolic Languages* (Ed. Juha JANHUNEN). London and New York: Routledge.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yay.
- KAYMAZ, Zeki (1991). “Eski Anadolu Türkçesinde Sayı Adları ve Kullanılışları”. **TDAY-Belleten**, Ankara: 9-17.
- LE COQ, A. von (1912). *Türkische Manichaica aus Chotsho I*: APAW 1911 Anhang, Berlin.
- MILLER, Roy Andrew (1971). *Japanese and the Other Altaic Languages*, The University of Chicago Press. London.
- ÖLMEZ, Mehmet (1994). *Hsüan-Tsang’ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm*. Hacettepe Üniversitesi, Ankara (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ....., (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: BilgeSu Yay.
- PRITSAK, Omeljan (1955). “Die Oberstufenzählung im Tungusischen und Jakutischen”, **ZDMG**, 105:1. Hamburg: 184-191.
- RACHMATI (Arat) G.R., W., EBERHARD (1937). *Türkische Turfan Texte VII*, Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard. Berlin (APAW. Phil-hist. Kl. 1936, 12).
- RÖHRBORN, Klaus (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial Der vorislamischen türkischen texte Aus zentralasien. Lieferung 1-6. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- SIEG, Emil, Wilhelm SIEGLING (1921). *Tocharische Sprachreste*, v. 1, Berlin.
- TEKİN, Şinasi (1980). *Maitrisimit Nom Bitig I-II*, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der Budistischen Vaibhāsika-Schule. Berlin.
- TEKİN, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırma Dizisi.
- TOPARLI, Recep (1988). *Mu’inü’l-Mürid*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ....., (1992). *Harezmi Türkçesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- TUSMAGARI, Toshiro (2005). “Dagur”, *The Mongolic Languages* (Ed. Juha JANHUNEN), London and New York: Routledge.

Hacer TOKYÜREK

- WEIERS, Michael (2005). “Moghol”, *The Mongolic Languages* (Ed. Juha JANHUNEN), London and New York: Roudledge.
- WINTER, Werner (1992). “Tocharian”, *Indo-European Numerals* (Ed. Jadranka GVOZDANOVIĆ), Walter de Gruyter, Berlin.
- ZIEME, Peter, G. KARA (1978). *Ein uigurisches Totenbuch*, Nāropas lehre in uigurischer übersetzung, Budapest: Akademiai Kiado.